

Din nou despre biserica „Sfântul Nicolae” din Gherdeal (județul Sibiu)

Ioan Ovidiu ABRUDAN*

Abstract

A New Perspective on “Saint Nicholas” Church in Gherdeal (Sibiu County)

On the eastern edge of Sibiu County, among the wooded hills that rise to the right of river Olt, the desolate sight of a deserted place used to open to those who came to Gherdeal. The locals who emigrated massively from this village at the end of the last millennium left behind their households, which were exposed to progressive decay. However, new owners, who choose to withdraw from the hustle and bustle of big cities for either permanent or seasonal living, have recently bought and renovated some of these properties. It seems that the village is slowly coming back to life, animated by a different kind of community than the one formed by the many generations who were born there. Concerned with the heritage of "St. Nicholas" Orthodox church and its impressive mural decoration, I recently returned to Gherdeal, attracted by the circumstance of the partial disclosure of several painting fragments, which were hidden under a layer of lime. On this occasion, the inscription consecrating the monument was also disclosed on the northern facade of the church. The resumption of investigations led to the statement of new hypotheses regarding both the foundation of this place of worship and the authorship of the paintings that adorn it.

Keywords: icons, murals, 18th century, Transylvania, rural church.

Situat în depresiunea colinară a Transilvaniei, la nord de Olt și la sud de orașul Agnita, ținutul care se chema odinioară *Colțul verzei* (în germană *Kampestwänkel*, în dialectul săsesc *Krautwinkel*) cuprindea patru sate: Șomartin (Martinsberg), Bruiu (Braller), Toarcla (Tarteln) și Gherdeal (Gürteln).¹ Cel din urmă și cel mai mic dintre acestea s-a bucurat de o așezare pitorească într-o vâlcea înconjurată de păduri. De aici și denumirea săsească originală, Gertrudenthal, adică „Valea Gertrudei”, de la care a derivat mai târziu Girteln (g. Gürteln = *cingătoare*). Vechiul toponim, mai bine păstrat în varianta românească (Gherdeal) și în cea maghiară (Gerdály)², trimite la un personaj feminin cu identitate încă nelămurită.³ O legendă

* Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Mitropoliei 20, 550179, Sibiu, România (ioan.abrudan@ulbsibiu.ro).

¹ Potrivit geografului Gustav Servatius, ținutul mai cuprindea pe lângă localitățile amintite și satele Chirpăr (Kirchberg) și Săsăuș (Sachsenhausen). Walter Myss (editor), *Lexikon der Siebenbürger Sachsen: Geschichte, Kultur, Zivilisation, Wissenschaften, Wirtschaft, Lebensraum Siebenbürgen (Transsilvanien)* (Wort und Welt Verlag, 1993), 280.

² Hellmut Klima, Gernot Nussbächer, „Villa Gertrudis - Gertrudenthal. Aus der Vergangenheit von Gürteln (Kleine heimatkunde),” în *Neuer Weg*, nr. 11328. anul XXXVII (București: 29.10.1985), 4;

locală pune întemeierea Gherdealului pe seama Gherdei (Gertruda)⁴, femeia energetică care s-ar fi aflat în fruntea unui grup de coloniști strămutați de la Cârța din pricină că au fost deposezați de pământurile lor. E totuși mai firesc să ne gândim că, în contextul fondării așezării, pentru consacrarea creștină a locului s-a apelat la un aghionim. În calendarul latin e pomenită, în ziua de 16 noiembrie, Sfânta Gertruda cea Mare, călugăriță germană, autoare a unor scrieri cu caracter mistic, născută în 1256 în Turingia și decedată în 1301 sau 1302 la abația cisterciană de la Helfta, în Saxonia. Putem admite că întemeietorii Gherdealului au invocat călăuzire spirituală din partea acestei sfinte, al cărei cult se generaliza la vremea respectivă în Europa apuseană.⁵ Sub patronajul ei și-au pus și biserica, împrejurul căreia au construit, în 1520, o incintă fortificată.⁶

Nici tradiția legendară care leagă începuturile satului de localitatea Cârța, de peste Olt, și de prezența călugărilor cistercieni, nu a dobândit o atestare istorică. Primii reprezentanți ai ordinului cărora li s-a îngăduit să se așeze în părțile noastre proveneau de la Pontigny, una dintre cele mai vechi abatii cisterciene din Franța. Ei au întemeiat așezământul monastic de la Igrîș, din dioceza Cenad și, în jurul anului 1202, pe cel filial, de la Cârța. Pe seama acestei din urmă mănăstiri, un magistrul al ordinului dona în 1223 posesiunea sa de la Cîsnădioara, danie confirmată printr-un act emis de regele Andrei al II-lea. Înzestrarea a continuat până la marea invazie mongolă, din 1236-1241, și cu alte domenii, de la nord de Olt, astfel că abația a colonizat locuitori sași în mai multe sate pe care le primise în proprietate, între care Cloașterf, Criț și Meșendorf.⁷ Dobândirea inclusiv a moșiei Gherdeal de către călugării mănăstirii Cârța, din a căror inițiativă s-ar fi putut realiza popularea acestei așezări cu coloni care să-i cultive pământurile, rămâne totuși o ipoteză improbabilă. Dar e cunoscut că în 1474, când Matia Corvinul a desființat mănăstirea de la Cârța

în legătură cu numirile istorice ale localității a se vedea și Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Vol. I, A-N, 258; satul mai este pomenit în documente și sub diverse alte variante toponimice: *Gyrtlen* (1532), *Gerdal* (1601), *Gyergyál* (1733), *Gerdally* (1760-1762), *Gerdály* (1805), *Gyerdyal*, *Girdale* (1839), *Gyergyál*, *Gürteln* (1850), *Gerdály*, *Girteln*, *Girdale* (1854).

³ Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania, studii*, în românește de Anamaria Haldner (București: Editura Kriterion, 1981), 228.

⁴ Klima, Nussbächer, „Villa Gertrudis - Gertrudenthal. Aus der Vergangenheit von Gürteln (Kleine heimatkunde)”, 4.

⁵ Probabil că nu întâmplător schimbarea vechii denumiri a localității în *Gyrtlen*, care să nu mai amintească cu nimic de nume de sfinte Gertruda, s-a decis tocmai către mijlocul secolului al XVI-lea, în contextul adoptării de către sași a luteranismului.

⁶ Klima, Nussbächer, „Villa Gertrudis - Gertrudenthal. Aus der Vergangenheit von Gürteln (Kleine heimatkunde)”, 4; Sabin Luca, Zeno Karl Pinter, Adrian Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)* (Sibiu: Editura Economica, 2003), 105.

⁷ Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania, studii*, 108, 196-197.

și a transferat domeniile care îi aparținuseră Bisericii Prepoziturii din Sibiu, Gherdealul nu s-a numărat printre acestea.⁸

Prima presupusă atestare scrisă a așezării este din 1302. Actul înregistra un acord de împrumut, prin care comunitatea din Gherdeal a primit din partea comunei Bruiu 100 de mărci de argint, ce îi lipseau pentru răscumpărarea unor consăteni luați în captivitate de tătari, iar drept garanție gherdelenii au zălogit părți din hotarul satului lor. În 1769, cu mult timp înainte de a fi intrat în colecția de documente a lui Ioan cavaler de Pușcariu care l-a publicat fără să-i pună în discuție autenticitatea⁹, acest înscris, redactat în limba latină, a făcut obiectul unui studiu paleografic realizat de episcopul Georg Jeremias Haner, prin care s-a stabilit că este o probă fabricată în secolul al XVIII-lea, ca punct de plecare pentru un proces de hotărnicire între Gherdeal și Bruiu.¹⁰

Existența Gherdealului în secolul al XIV-lea este totuși adevărată de un document care cuprinde socoteala plății pe patru ani a impozitului cuvenit Prepoziturii din Sibiu la care erau obligate orașele și satele săsești ale provinciei. Condica atestă că un anume Iacob *plebanul* (paroh catolic) din *Valle Ger[t]rudis* a depus, în 1337, în contul acestei dări bisericești, douăzeci și doi de banali vechi.¹¹

Prepozitura Sibiului, asupra căreia își exercita autoritatea religioasă un ecleziast, reprezentant pontifical, s-a constituit la sfârșitul secolului al XII-lea, când e menționată într-un document emis în cancelaria papei Celestin al III-lea ca „biserica germanilor de dincolo de pădure” (*ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*).¹² Din ea făceau parte trei subunități: Sibiu, Nocrich și Cincu. Colonizarea săsească în teritoriul acestor capitluri s-a realizat în cel puțin două etape, începând din 1150 și continuând până în veacul al XIII-lea, existând mai întâi așezări „primare”, nuclee de la care s-au format ulterior așezările „fiice” sau „secundare”. Friedrich Teutsch considera că în capitlul Cincu erau cuprinse mai multe localități libere, între care trei au fost primare: Cincu Mare, Merghindeal și Dealu Frumos. Gherdealul a intrat în componența acestui capitlu într-o etapă secundară, alături de Noiștat, Seliștat, Bărcuț, Soarș, Rodbav, Toarcia, Felmer, Șomărtin, Cincșor, Boholț, Calbor, Bruiu, Veseud,

⁸ Aurel Dumitrescu-Jippa, Nicolae Nistor, *Sibiul și ținutul în lumina istoriei*, vol. I (Cluj-Napoca, 1976), 59-69. Satele amintite ca foste domenii ale mănăstirii erau: Cârța, Criț, Mesendorf, Cloașterf, Apoș, Csnădioara, Feldioara, Colun, Glâmboc și Noul Român.

⁹ Ioan Cav. de Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului* (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1907), 29-32.

¹⁰ Klima, Nussbächer, „Villa Gertrudis - Gertrudenthal. Aus der Vergangenheit von Gürteln (Kleine heimatkunde)”, 4.

¹¹ Academia Română, *Documente privind istoria României, veacul XIV, C. Transilvania*, vol. III (1331-1340) (București: Editura Academiei Române, 1954), 220, n. 13. Traducătorul documentului identifică greșit *Valle Gerudis* cu localitatea sibiană Bradu, a cărei veche denumire latină era *Insula Gerhardi*.

¹² Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania, studii*, 120, 171.

Vărd și Agnita.¹³ Când Cincu a devenit unul din cele șapte scaune săsești ale provinciei Sibiului, Gherdealul era un sat liber din cadrul acestei unități teritoriale.

În decursul istoriei, comunitatea din Gherdeal a trebuit să facă față în repetate rânduri năvălirilor străine, epidemiilor și calamităților naturale, despre care mărturisesc documente istorice, dar și cântece și legende locale, precum sunt cele culese de etnologul Friedrich Wilhelm Schuster (1824-1914). Asemenea împrejurări nefaste au dus la pierderea bunăstării materiale a locuitorilor și la declin demografic. În recensământul fiscal din 1488 Gherdealul nici măcar nu a fost menționat printre localitățile Scaunului Cincu. Este posibil ca satul să fi fost temporar nelocuit ca urmare a războiului sau să fi fost scutit din alte motive de la plata impozitelor. În 1526, în Socotelile Sibiului se consemna că „Vila Gürtel” arsese de curând, iar în urma dezastrului însăși dăinuirea localității a devenit problematică. Același lucru se desprinde și din conscrierea proprietarilor din ținuturile săsești, din 1532, când la Gherdeal n-au fost înregistrați decât 14 deținători de bunuri impozabile. Mai slab locuit în Scaunul Cincu era doar Rodbavul, cu 12 gazde.¹⁴ Această existență precară, împinsă mai tot timpul la limita supraviețuirii, a făcut Gherdealul vulnerabil în fața pretențiilor ridicate de comuna învecinată, Bruiu, între cele două comunități iscându-se adesea dispute teritoriale.

*

Cum nu au răzbătut decât foarte puține știri privitoare la întemeierea Gherdealului, nici circumstanțele așezării românilor în localitate nu sunt mai bine cunoscute. Tradiția pomenește despre venirea lor ca păstori ai cirezilor de vite care aparțineau sașilor și că s-au stabilit aici cumpărând cu vremea locuri de casă și loturi agricole. Însă dovada coabitării *ab antiquo* a celor două comunități este chiar toponimicul românesc care a perpetuat denumirea localității în varianta originală, la care sașii au renunțat după aderarea la Reformă, în veacul al XVI-lea.

Chestiunea prezenței românești în Gherdeal e mai bine reflectată în recensămintele efectuate de administrația civilă și bisericească pe parcursul secolului al XVIII-lea. Informațiile culese pe această cale dezvăluie situația demografică și condiția socială și economică a gherdelenilor. Cu toate că erau țărani liberi, la fel ca toți românii din zonele colonizate de sași, ei nu au cunoscut în realitate un regim cu mult mai favorabil decât al conaționalilor iobagi din comitatele nobiliare. Prestau la rândul lor obligații împovărătoare în natură, muncă și bani, în folosul administrației scaunale, al preoților catolici și, mai apoi, al celor reformați. Nivelul crescut al fiscalității le-a impus un trai auster. Conscriptiile din 1733 au înregistrat în Gherdeal (*Gergyál*) cincizeci de români, dintre care opt se

¹³ Friedrich Teutsch, „Besiedlung des «alten Landes»”, în *Korrespondenzblatt der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, vol. 24 (Sibiu, 1901), 107; *apud* Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania, studii*, 176, n. 46.

¹⁴ Klima, Nussbächer, „Villa Gertrudis - Gertrudenthal. Aus der Vergangenheit von Gürteln (Kleine heimatkunde)”, 4.

ocupau cu păstoritul oilor.¹⁵ Nu exista biserică și nici preot¹⁶ în această mică parohie arondată protopopiatului unit de la Colun.¹⁷ De altfel pe teritoriul Scaunului Cincu, în care erau cuprinse 22 de sate locuite și de români (împărțite între protopopiatele Veneția și Colun), nu slujeau mai mult de zece preoți.¹⁸ Viața bisericească se desfășura în condiții la fel de precare și în scaunele Mediaș, Rupea și Sighișoara¹⁹, în care autoritățile săsești manifestau în general ostilitate față de inițiativele românilor de a-și ridica lăcașuri de închinare.²⁰ Cu toate că, prin decretul imperial din 9 septembrie 1743, Maria Tereza ceruse pentru români să le fie acordate locuri pe care să-și poată clădi biserici²¹, administrațiile scaunale nu s-au conformat acestei solicitări nici până în 1754, când episcopul Petru Pavel Aron s-a plâns din această pricină guvernatorului Transilvaniei.²²

De numele lui Petru Aron, pe când era vicar general al Bisericii unite din Transilvania, este legată și conscrierea în 1750 a „parochiilor, parochianilor, parochilor, bisericilor, bisericănilor, fețelor bisericești și a lucrurilor bisericești din dioceza Făgărașului”. În documentul statistic, în dreptul localității Gherdeal (Gyergyál) nu a fost completată niciuna dintre rubricile corespunzătoare diverselor aspectele recensate.²³ Satul nu s-a numărat printre cele conscrise, întrucât în timpul scurs de la recensământul din 1733 comunitatea ieșise de sub ascultarea canonică a episcopului unit.²⁴ Lucrul acesta a fost constatat și de funcționarii însărcinați de generalul Buccow și de Comisia Aulică să culeagă informații cu privire la numărul, starea socială și economică a uniților și neuniților, în vederea alcătuirii *Statisticii* de la 1760-1762. Din totalul de douăzeci și două de localități cercetate în Scaunul Cincului, Gherdealul, cu 16 familii românești, se număra printre cele 20 de comunități „curat” ortodoxe. La momentul „dezmembrării”, în întreaga regiune nu existau oficial preoți neuniți și nu era decât o singură biserică unită, la Calbor

¹⁵ Keith Hitchins, Ioan Beju, „Conscriptiones Popparum Wallachicorum in Natione Saxonica,” în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 4 (Sibiu, iulie-august 1989), XVIII.

¹⁶ Augustin Bunea, *Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)* (Blaj: Editura Seminarului arhiepiscopical, 1900), 361, 362.

¹⁷ Nicolae Togan, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția Episcopului Ioan In. Klein de Sadu* (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhiepiscopice, 1896), 19-20.

¹⁸ Keith Hitchins, Ioan Beju, „Conscripția scaunală a clerului român de pe Pământul Crăiesc. Anul 1733” (I), în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 3 (Sibiu, mai-iunie 1989), 106; în întreaga dieceză, „protopopiatul cu cele mai rarefiate biserici a fost (la 1733) Țichindeal, datorită numărului mic de locuitori români în acele părți, urmat de Colun (unde numărul de biserici raportat la numărul de sate locuite de români reprezenta 51%) și Sângeorgiu de Pădure (54%)”. Greta Monica Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2004), 322.

¹⁹ Hitchins, Beju, „Conscripția scaunală a clerului român de pe Pământul Crăiesc. Anul 1733” (I), 106.

²⁰ Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, 323.

²¹ Augustin Bunea, „Statistica românilor din Transilvania în anul 1750,” în *Transilvania*, nr. IX (Sibiu, Noiembrie 1901), 240.

²² Bunea, „Statistica românilor din Transilvania în anul 1750”, 240.

²³ Bunea, „Statistica românilor din Transilvania în anul 1750”, 251.

²⁴ Bunea, „Statistica românilor din Transilvania în anul 1750”, 239.

(zidită la 1737²⁵), și o alta ortodoxă, la Boholț (construită în jurul anului 1627²⁶). În satele în care nu fuseseră încă edificate lăcașuri de cult, terenurile rezervate prin lege pentru acest scop au rămas în *statu quo*.²⁷

În cea dintâi consemnare a preoților de după reactivarea, în 1761, a eparhiei neunite, protocol în care au fost înregistrați nominal 528 de clerici transilvăneni hirotoniți înainte de venirea episcopului Dionisie Novacovici sau care au fost sfințiți chiar de acesta, în anii 1762-1763, nu a fost pomenit vreun slujitor al altarului din parohia Gherdeal (protopopiatul Mucundorf). Chiar dacă în registrul întocmit de cancelaria episcopoească, între 1763 și 1765, nu figurează aproape deloc preoțimea din părțile Sibiului²⁸, este totuși suspect că referirile la românii neuniți din Gherdeal lipsesc și din evidențele statistice raportate în anii următori. Este cazul atât al *Conscripției Eparhiei Legii Grecești Neunite*, elaborată cu sprijinul protopopilor, în cursul anului 1766²⁹, cât și al conscripției clerului neunit din Ardeal, de la 1767.³⁰

În planșele primei ridicări topografice iosefine (1769-1773), în secțiunea corespunzătoare localității Gherdeal (*Gerdaly vel. = Gürdeln*) nu a fost marcată poziția de pe teren a vreunei alte biserici decât cea a sașilor. Fiind puțin numeroși (dacă ne raportăm la statistica din 1760-62), românii din Gherdeal nu puteau spera la îmbunătățirea situației lor în plan bisericesc nici după promulgarea *Edictului de toleranță religioasă* din 1781. Potrivit acestei legi, pentru a beneficia de dreptul de a-și clădi biserică, o comunitate ortodoxă trebuia să însumeze cel puțin o sută de familii. În plus, diploma iosefină din 3 septembrie 1783 stabilea pentru neuniți obligația de a-și întreține din contribuții proprii preoții bisericile și cultul, fără vreun sprijin din partea statului ori al celorlalte confesiuni religioase³¹.

Este explicabil, prin urmare, de ce numărul lăcașurilor de cult românești din regiunea Cincu nu a sporit semnificativ până la începutul secolului al XIX-lea. Conscripția credincioșilor și a clerului ortodox din 1805 a remarcat în zonă doar biserica de la Toarcla, construită din piatră în 1790 prin străduința parohului Toma Felmereanu, și două noi biserici din lemn, la Șomărtin și la Bruuiu. Cât despre cele

²⁵ Ștefan Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului* (Sibiu: Editura Asociațiunii, 1930), 117.

²⁶ Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, 328.

²⁷ Virgil Ciobanu, *Statistica Românilor ardeleni din anii 1760-1762* (Cluj: Ardealul, 1926), 85; Matei Voileanu, *Să se facă lumină. Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea* (Sibiu: Tipografia Arhiepiscopiei, 1926), 85.

²⁸ Keith Hitchins și Ioan N. Beju, „Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761,” în *Mitropolia Ardealului*, nr. 1-3/ianuarie-martie (Sibiu, 1974), 19.

²⁹ Keith Hitchins și Ioan N. Beju, „Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766,” în *Mitropolia Ardealului*, XXII, nr. 7-9 (Sibiu, 1979), 547.

³⁰ I. Beju, „Conscripția clerului ortodox transilvănean din 1767,” în *Mitropolia Ardealului*, an. XXIX, nr. 7-8 (Sibiu, 1984), 534-568.

³¹ J.H. Benigni, V. Mildeberg, *Handbuch der Statistik und Geographie des Großfürstentums Siebenbürgen, Thierry's Buchhandlung*, vol. II (Sibiu, 1837), 50-51; *apud*, Paul Brusanowski, *Pagini din istoria bisericească a Sibiului medieval* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 235.

29 de familii neunite din Gherdeal s-a stabilit că nu aveau nici biserică nici preot.³² Dar acuratețea informației este discutabilă, existând prezumția că la momentul desfășurării anchetei românii gherdeleni aveau totuși un lăcaș de închinare. Indicii despre înălțarea clădirii imediat după promulgarea edictului iosefin de toleranță se găsesc chiar în biserica „Sfântul Nicolae”, care dăinuie încă în satul aproape complet depopulat. Pe icoana împărătească a Maicii Domnului cu Pruncul se putea vedea (înainte de a fi dispărut din biserică acum mai bine de un deceniu) însemnarea cu slove mari a anului ΑΨΠΓ (1783), iar pe peretele exterior sudic al absidei altarului, o altă inscripție, realizată prin zgrafiere pe tencuiala proaspăt aplicată, amintește cel mai probabil, întrucât a fost poziționată în dreptul unei cruci de consacrare, data târnosirii bisericii: *Anno Domini 1786*.

Motivul pentru care s-a omis în 1805 să se vorbească despre existența bisericii rămâne deocamdată nedeslușit. S-ar putea admite ipotetic că atât construirea, cât și decorarea acesteia cu picturi nu s-au făcut prin investiția obștii, care era în întregime neunită, ci prin contribuția unui laic unit sau a unui preot de această confesiune, poate și cu sprijinul episcopului. Însă un număr atât de redus de parohieni câți se găseau la Gherdeal, chiar dacă ar fi putut fi tentați pe această cale să revină la unire, nu ar fi justificat un efort financiar major. În plus, nu există vreun semn că reactivarea parohiei unite s-ar fi petrecut în acei ani. Cea mai timpurie mențiune a unui slujitor al bisericii unite este abia de la mijlocul secolului al XIX-lea, și se referă la preotul Elisei Măcău care a păstorit o comunitate de numai zece suflete.³³ Gherdealul era afiliat la parohia Toarcia (în protopopiatul Țichindeal) pe care Elisei Măcău a ocupat-o ca interimar între 1852-1854, 1860-1862 și respectiv 1872-1875.³⁴ Pe de altă parte, nici comunitatea bisericească a neuniților nu și-a menținut în cursul secolului al XIX-lea autonomia administrativă, ci s-a aflat mai tot timpul dependentă de parohia mai consolidată de la Bruuiu.³⁵

³² Eugen Gagyí de Etéd, „Documente istorice: Regulatio Diocesis Transilvanicae Disunitae anno 1805,” în *Transilvania*, nr. 3, Mai-Iunie (1911), 282.

³³ *Șematismul veneratului cler catolic de rit oriental al Arhidiecezei metropolitane a Albei-Iulii, pe anul 1865* (Blaj, 1865), 137.

³⁴ *Șematismul Arhidiecezei metropolitane Greco-catolice pe anul 1900*, 229.

³⁵ Nici șematismul Bisericii Ortodoxe din Transilvania pe anul 1843/4 și nici în cel din 1846/7 nu pomenesc despre existența parohiei Gherdeal (*Schematismus 1843/4*, 163). La recensământul din 1857, în sat erau 90 de ortodocși și 38 de uniți (după Traian Rotariu, *Recensământul din 1857. Transilvania*, Ed. a II – a (Cluj – Napoca: Ed. Staff, 1997). Abia în 1881, în tractul Nocrich a fost menționată parohia Gherdeal, păstorită de preotul ortodox Ioan Comșa. Peste un an, Gherdealul era filie a parohiei Bruuiu, unde slujea preotul Macavei Berghea. O schimbare s-a produs în 1883, când parohia Bruuiu, cu filia Gherdeal, figurau în tractul Agnitei. În 1886 parohia Bruuiu cu filia Gherdeal erau vacante (*Șematismul Bisericii ortodoxe-orientale române din Ungaria și Transilvania pe anul 1886* (Sibiu: Tiparul Tipografiei Archidieceșane, 1886), 45), situație care s-a perpetuat până în 1892, când în șematism este pomenit ca paroh la Bruuiu, cu filia Gherdeal, preotul Nicolau Pușcariu (*Șematismul Bisericii ortodoxe-orientale române din Ungaria și Transilvania pe anul 1897*, 13). După alți patru ani s-a produs o altă vacanță parohială (în 1898), ce a durat până în 1906, când paroh la Bruuiu și Gherdeal era preotul Ioan Berghea, desigur fiul preotului Macavei Berghea. De fapt, acest Ioan Berghea este menționat în șematism ca învățător în cele două localități, între 1901-1905.

Dar se mai poate emite și o altă ipoteză care, dacă ne raportăm la circumstanțele prezentate, pare să fie și cea mai plauzibilă. Zidirea și înzestrarea bisericii din Gherdeal ar putea fi pusă pe seama unor negustori brașoveni, din a căror comunitate se știe că s-au remarcat, către finele secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, sprijinitori prin acțiuni filantropice ai ortodocșilor români din ținuturile dominate de sași. În Scaunul Cincului, frații Ioan și Constantin Boghici, moștenitori ai unei importante firme comerciale brașovene³⁶, au înălțat pe propria lor cheltuială, la 1790, biserica „Nașterea Sf. Ioan Botezătorul” din Rodbav, iar în 1795-1797, negustorii Dumitru Orghidan și Radu Bogdan și-au jertfit din agoniseală clădind biserica „Sf. Nicolae” din Agnita. Acestora din urmă le este atribuită și ctitorirea unei biserici în satul Movile (com. Iacobenii), în 1796.

Arhitectura bisericii

Zidurile din piatră ale bisericii de la Gherdeal au fost elevate pe un plan dreptunghiular cu proporții bazate pe principiul secțiunii de aur.³⁷ Conturul pentagonal al absidei decroșate, evidențiat ca atare și în interior, în maniera arhitecturii gotice, trădează proveniența constructorilor din ambianța săsească. Aceiași influență stilistică se manifestă și în cazul turnului clopotniță, adosat la extremitatea vestică a navei și ridicat pe trei niveluri deasupra unui pridvor boltit în cruce.

În asociere cu posibila angajare a zidarilor sași pe șantierul bisericii din Gherdeal a fost și producerea clopotului în atelierul meșterului sighișorean care și-a marcat lucrarea prin însemnarea: 1808. FUSA PER (turnat de, în lat.) JOH. BAUMGÆRTNER. SCHÆSBURG.³⁸

Ferestre încheiate în arc segmentar care străpung pereții longitudinali ai naosului și se găsesc, într-o dispunere asimetrică, trei pe o latură și una pe cealaltă, contribuie cu o notă barocă la expresia generală, vădit apuseană, a arhitecturii bisericii.

Încăperea altarului este luminată prin deschideri practicate pe laturile de est și de sud. Pereții dinspre nord-est și sud-est, dispuși oblic față de ax, nu au ferestre, în schimb au fost prevăzuți cu firide încheiate în arc segmentar care preiau funcția pastoforiilor.

Hirotonit fiind, și-a păstrat probabil și funcția de învățător, presupunere îndreptățită de faptul că abia în șematismul din 1911 apare amintit un alt învățător și anume Ioan Comșa, fiul preotului Comșa din Gherdeal, menționat în calitate de paroh în 1881.

³⁶ Axente Banciu, „Suflete uitate - Boghicii,” în *Țara Bârsei*, nr. 5 (Brașov, 1930), 387.

³⁷ Dimensiunile laturilor sunt de aproximativ 973 cm / 587 cm.

³⁸ Johannes Baumgartner s-a numărat între cei mai înzestrați meșteri făuritori de clopote și constructori de orgi din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea și de la începutul celui următor. S-au păstrat dintre obiectele construite de el o orgă de procesiune din 1752, astăzi în patrimoniul Muzeului Național de istorie a Transilvaniei din Cluj și orga în stil baroc de la 1757, destinată bisericii evanghelice din Ungra Galt, de unde a fost transferată în 1846 la Ticușu-Vechi. Se cunosc de asemenea alte două clopote semnate de Baumgartner, cel din 1796, de la biserica evanghelică din Ionești (Mureș) și cel din 1813, de la Alsoboldogfalva (Bodogaia, în jud. Harghita) (Nicolae Sabău, „Două clopote din secolul al XVII-lea la Făgăraș,” în *Ars Transilvaniae*, nr. 4 (1994), 135-143).

O calotă sferică, construită din cărămizi deasupra absidei, se sprijină pe pereții acesteia și pe două coloane angajate dispuse pe colț, la extremitățile laterale ale catapetesmei zidite. Rostul lor a fost să preia din sarcina pe care peretele tâmplei nu putea să o suporte din pricina instabilității structurale. Alcătuirea acestuia constă dintr-un timpan semicircular construit din cărămizi și mortar peste o grindă din lemn. Montanții din zidărie, care rezemau grinda, au cedat cu timpul sub presiune, fiind înlocuiți provizoriu cu stâlpi masivi din stejar.

Tot în privința modului de acoperire, biserica din Gherdeal prezintă o particularitate care mai este întâlnită doar la biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Valea Sasului (com. Șona, jud. Alba), construită în 1714³⁹ și refăcută, probabil, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea. Ceea ce singularizează aceste două lăcașuri de închinare în arhitectura românească din Transilvania este soluția suprapunerii peste zidăria portantă a navei a unei bolți în leagăn, cu dispunere axială, construită în întregime din lemn. Aceasta este căptușită cu scânduri lungi, orientate longitudinal și prinse pe intradosul mai multor arce transversale. La Gherdeal, bolta se întinde peste aproximativ șase din cei nouă metri câți măsoară lungimea sălii, împărțind în felul acesta spațiul în două compartimente. Zonei boltite îi corespunde, sub raport ceremonial, naosul, cealaltă porțiune fiind dedicată nartexului, în interiorul căruia a fost introdus un cafas.

În aparență inedit, felul de a combina în cadrul aceleiași structuri elemente arhitecturale realizate de meșterii zidari și de teslari nu este neobișnuit în sine. Cele mai vechi bazine creștine au fost construcții lipsite de bolți. Deasupra zidurilor din piatră, șarpanta acoperișului rămânea aparentă sau putea să fie ascunsă în spatele unui tavan plan din lemn. La această din urmă soluție s-a apelat uneori și în arhitectura religioasă de zid din Transilvania. Este cazul, de pildă, al unor vechi biserici românești hațegane sau al navelor mai multor biserici săsești, ungurești sau secuiești acoperite cu tavane casetate din lemn. Dar în toate aceste situații, tavanul din lemn peste o sală cu pereți zidiți a reprezentat o alegere dictată de stil (Renaștere, Neoclasicism), de expresivitatea specifică arhitecturii unei anumite perioade și nu un substitut al bolții din zidărie.

În schimb, la Gherdeal, acoperământul din lemn a constituit mai degrabă o astfel de soluție alternativă, din pricină că, probabil, dificultatea construirii unei bolți din zidărie a reprezentat un inconvenient insurmontabil pentru echipa de meșteri neexperimentați în realizarea unui atare gen de structură. E sugestivă, în acest sens, stângăcia cu care au rezolvat chestiunea sprijinirii calotei de deasupra altarului.

Decorul mural

Cel puțin doi zugravi au colaborat la realizarea picturii murale, însă contribuțiile lor nu sunt contopite, ci se diferențiază în cadrul ansamblului, inclusiv prin tehnica

³⁹ Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, 327; Ana Dumitran, *Bisericele de lemn din județul Alba* (2008)

(https://www.academia.edu/11980710/Bisericele_de_lemn_din_județul_Alba).

de execuție. Opțiunea pentru frescă sau pictura *a secco* s-a făcut în funcție de natura suportului, diferită la diversele componente ale construcției.

Compoziția programului iconografic se poate analiza în integralitate pe bolți și pe timpanul tâmplei și se întrezărește pe pereții longitudinali ai naosului, atât cât a îngăduit înlăturarea pe alocuri a spoielii de var care acoperă picturile. Putem doar intui, întrucât rezultatele sondajelor efectuate în pronaos și pe hemiciclu absidei altarului sunt neconcludente, existența și în aceste compartimente ale bisericii a unor imagini ascunse sub stratul de var.

În axul bolții din naos se succed trei mari icoane circulare: Hristos *Emanuel*, Hristos *Pantocrator* și Sfântului Ioan Botezătorul. În centrul calotei din absidă este reprezentat într-un decagon stelat *Savaot* – *Domnul oștirilor cerești*, iar de jur împrejur, într-o compoziție amplă și dinamică, „Liturgia Îngerilor”.

Pe poalele bolții din naos, în două registre, sunt înșirate imagini cu profeți, sfinții evangheliști, precum și șase din cele douăsprezece praznice împărătești (*dodekaortion*) și anume: Buna Vestire, Nașterea Domnului, Tăierea împrejur, Botezul Mântuitorului, Întâmpinarea Domnului și Intrarea Domnului în Ierusalim. O a șaptea scenă ilustrează pericopa evanghelică a *Ungerii* din Betania, eveniment anticipativ al Sfințelor Patimi și al Îngropării Mântuitorului. Rămâne însă de explicat motivul selectării unui alt optulea subiect iconografic — „Sfinții slăviți și buni biruitori, mari 40 de mucenici din Sevastia”. Celebrată la începutul primăverii, sărbătoarea avea și o altă conotație decât cea propriu-zis creștină, marcând momentul când erau scoase plugurile în ogor. Obiceiuri străvechi marcau inaugurarea muncilor agricole anuale. Plugurile erau purificate prin ritualuri speciale în care un rol deosebit revenea faurului și tot atunci, când se socotea că s-a încheiat șirul zilelor capricioase ale iernii, bărbații se adunau pentru a stabili întovărășiri la arat.

Două compoziții monumentale împart suprafața timpanului tâmplei. În zona superioară a fost zugrăvită în frescă scena „Răstignirii”. Crucea pe care a fost pironit Mântuitorul apare însă ca un obiect de sine stătător, un crucifix din lemn pictat, așezat în firida din centrul compoziției murale. Registrul de la baza peretelui semicircular a fost rezervat icoanei „Marea Deisis”, cu apostoli.

Din iconografia naosului, sondajele efectuate, care au eliberat de sub stratul de var un fragment din figura Sfântului Mucenic Trifon, sugerează existența unei frize cu Sfinți militari ocupând întreaga suprafață a pereților longitudinali.

Pe fațada de nord a navei, la extremitatea dinspre absida altarului, au fost evidențiate, prin îndepărtarea zugrăvelii, două reprezentări iconografice monumentale, a Sfântului Arhanghel Mihail și a Sfântului Ioan Botezătorul.

Dintre piesele care împodobeau odinioară interiorul bisericii, realizate în tehnica picturii pe panou, se mai păstrează ușile împărătești, al căror decor original a suferit însă repictări, și icoana crucifix. Cum deja am menționat, din seria panourilor care compuneau registrul împărătesc al iconostasului, doar icoana Maicii Domnului cu Pruncul mai putea fi văzută în urmă cu un deceniu, înainte de a fi dispărut și aceasta din biserică.

Ipoteze cu privire la paternitatea picturilor bisericii din Gherdeal

Dacă e admisibilă, până la proba contrarie, inexistența unor iscălituri ori a pisaniei care să dezvăluie cine au fost autorii picturilor de la Gherdeal, nu rămâne decât eventualitatea identificării acestora, plecând de la ceea ce le este caracteristic, printre zugravii cunoscuți, activi în părțile sudice ale Transilvaniei în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea.

Așa cum am precizat mai devreme, în ansamblul mural de la Gherdeal stilul imaginilor zugrăvite pe bolțile din naos și altar este diferit de al celor care compun decorul tâmplei, al pereților longitudinali ai navei ori al fațadei nordice. Când vorbim despre cel de-al doilea grup de reprezentări, incluzând și icoana împărătească a Maicii Domnului cu Pruncul (chiar dacă referirile la aceasta se mai pot face doar prin intermediul unei reproduceri fotografice), se evidențiază o primă trăsătură pe care o au în comun. Aceasta se desprinde din inscripțiile prin care se identifică subiectul fiecărei compoziții iconografice, mai precis din caligrafierea slovelor într-o manieră asemănătoare scrierii gotice a caracterelor alfabetului latin, care este caracteristică îndeosebi zugravului Iacov din Rășinari. Chiar dacă simpla constatare a unei analogii nu oferă o cale argumentativă infailibilă, întrucât, spre deosebire de fratele său, Stan, inventator și el al unui model de scriere inconfundabil, Iacov i-a inspirat prin caligrafia lui pe mai mulți, putem cel puțin să-l luăm în considerare printre posibili autori ai acestui grup de imagini.

Concentrându-ne mai departe atenția asupra icoanei pictate pe panoul de la Gherdeal, aceasta corespunde tipului de reprezentare iconografică consacrat în tradiția creștină răsăriteană sub denumirea Maica Domnului cu Pruncul *Eleusa* sau *a Milostivirii*, același model pe care Iacov din Rășinari l-a preferat, adoptându-l pentru aproape toate reprezentările marianice zugrăvite de el. De regulă, artistul și-a intitulat generic icoanele Sfintei Fecioare servindu-se fie de calificativul *Eleusa* (*ΙΕΛΕΥΣΑ*⁴⁰ sau *ΙΕΛΕΥΗΚΑ*⁴¹), fie, mai frecvent, de acela de *Miluitoare* (*ΜΗΛΙΤΩΓΑΡΕ*⁴²), de care au uzat în mod excepțional, în câte o icoană, și cei doi fii ai lui Iacov, zugravii Gheorghe⁴³ și Nicolae.⁴⁴ La Gherdeal, denumirea icoanei lipsește, pentru că a trebuit să lase loc însemnării într-o manieră cât mai vizibilă, cu slove neobișnuit de mari, a anului când a fost pictată, dar imaginea respectă cu fidelitate un anumit tipar compozițional instituit de Iacov. Zugravul rășinărean a folosit în icoanele identificate prin denumirile menționate, la fel ca și în cele pe care

⁴⁰ Icoanele de la Șilea (1739) și Fărău (1758).

⁴¹ Este vorba de icoana de la Frunzeni (1783), semnată alături de zugravii Teodor și Lică.

⁴² Termen este preluat din Acatistul Maicii Domnului, unde Sfânta Fecioară Maria este numită „cea preamilostivă, care ne miluiești”. Cu titlul Miluitoare sunt identificate icoanele de la Sintești (1743, Muzeul de Artă Timiș), Silivaș (1745-1755), Tiocu de Jos (1755), Ludișor, Sânbenedic, cea din colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe din Sibiu (atribuită prin analogie cu icoanele lui Iacov de la Silivaș ș.a.), Poiana Sibiului (Ana Dumitran, *Simon Bălgrădeanul* (Alba Iulia: Editura Altip, 2009), 11, fig. 8), atribuită lui Iacov prin analogie cu icoana de la Fărău.

⁴³ Cluj-Napoca, colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe.

⁴⁴ Găbud (1777).

nu le-a intitulat, două variante de compunere a imaginii. Prima urmează modelul icoanei Maicii Domnului de la mănăstirea Ivron (*Portaitissa*)⁴⁵, în care Sfânta Fecioară schițează cu mâna dreaptă un gest de adorație către Pruncul pe care îl ține sprijinit pe brațul stâng. În cea de-a doua, mâinile Maicii Domnului sunt adunate înspre olaltă ca să cuprindă ca într-un căuș picioarele Pruncului așezat pe brațul ei stâng. În acest caz nu mai poate fi vorba de preluarea unei formule consacrate, ci de instituirea unui model iconografic original. Ceea ce la prima vedere pare doar un mod de a surprinde naturalistic mișcarea de sprijinire în palme a picioarelor lui Iisus, se dovedește la o analiză mai atentă o căutare intenționată a artistului de a oferi, prin forma de receptacol descrisă de conturul interior al mâinilor Sfintei Fecioare, o expresie vizuală simbolică a misterului Întrupării. Acest detaliu din compoziție pare să indice un fragment din axionul (megalinaria) liturghiei Sfântului Vasile cel Mare, *De tine se bucură* la, adresat Maicii preacurate, „lauda fecioriei, din care Dumnezeu S-a întrupat și Prunc S-a făcut, Cel mai înainte de veci, Dumnezeuul nostru”. Fragmentul este acela în care se exaltă taina de negrăit a neprihănitei zămislirii a Cuvântului: „Că mitrasul tău scaun s-a făcut și pânțelele tău mai desfătat decât cerurile l-a lucrat”. Imnul a fost ilustrat pe calota sudică a pridvorului bisericii mari a mănăstirii Hurezi⁴⁶, iar forma imaginară pe care o cuprind mâinile Sfintei Fecioare se aseamănă, chiar dacă nu atât de deslușit ca în cazul icoanelor lui Iacov, cu o matrice.

Iacov instituie acest tip compozițional în 1746, când semnează icoana Maicii Domnului cu Pruncul, tronând între Sfinții Arhangheli, zugrăvită pentru biserica „Sfinții Arhangheli” din Șilea (com. Fărău, jud. Alba).⁴⁷ Modelul a fost reluat în icoana cu același subiect atribuită atelierului zugravului rășinărean și destinată bisericii din comuna Hopârta (jud. Alba)⁴⁸ și tot aceluiași atelier i-a fost atribuită producerea, în 1772, pentru biserica „Sfânta Treime”, din Sălciua de Sus (com. Sălciua, jud. Alba), a unei icoane a Maicii Domnului cu Pruncul din care lipsesc însă reprezentările Sfinților Arhangheli.⁴⁹ Din seria lucrărilor care se încadrează în acest tipar iconografic i-ar mai putea fi atribuită zugravului Iacov (prin analogie cu icoanele de la Șilea, Silivaș sau Ludișor) o icoană inedită, cu proveniență încă necunoscută, aflată în patrimoniul Arhiepiscopiei Ortodoxe a Sibiului.⁵⁰

⁴⁵ Ana Dumitran a identificat tiparul iconografic în contextul descrierii icoanei Maicii Domnului cu Pruncul de la Silivaș (com. Hopârta, jud. Alba). Ana Dumitran, *Colecția muzeala a Arhiepiscopiei Ortodoxe*, 36, (<https://www.europeana.eu/es/collections/organisation/1482250000057995077-the-museum-collection-of-the-orthodox-archdiocese?>).

⁴⁶ Ioan D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești* (București: Editura Meridiane, 1973), 173; Corina Popa, Ioana Iancovescu, Elisabeta Negrău, Vlad Bedros, *Repertoriul picturilor murale brâncovenești. I. Județul Vâlcea* (București: Editura UNARTE, 2008), 94, 95.

⁴⁷ Actualmente icoana se păstrează în colecția Protopopiatului Ortodox Aiud. Ana Dumitran, *Iacov Zugravul* (Alba Iulia: Editura Altip, 2010), 38, 124.

⁴⁸ Astăzi se găsește în Colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe Române Alba Iulia, inv. 578 (Dumitran, *Iacov Zugravul*, 120).

⁴⁹ Colecția AORAI, inv. 269 (Dumitran, *Iacov Zugravul*, 132, 133).

⁵⁰ Colecția AORS, inv. 1461.

Printre zugravii care au preluat acest model de reprezentare a Maicii Domnului cu Pruncul a fost și un contemporan al lui Iacov, din aceeași generație cu el și format, probabil, în același centru artistic de la Rășinari sub îndrumarea dascălilor Popa Ivan și Nistor. Artistul semna în 1743 cu formula „Eu Rucopiseș Dumitru Zugrav” ansamblul mural al bisericii din lemn de la Poiana Sibiului⁵¹. Din acel lăcaș de închinare dispărut se păstrează în actuala biserică icoana împărătească a Maicii Domnului cu Pruncul, cu profeți (61.5 × 44 cm), datată pe verso 1762⁵² și care i-a fost atribuită prin analogie cu icoana de hram semnată: „Eu Rucopiseș Dumitru Zugrav”.⁵³ O icoană a Maicii Domnului cu Pruncul, cu origine necunoscută, aproape identică sub aspectul compoziției (exceptând reprezentările profeților care lipsesc în acest caz), al expresiei plastice și al dimensiunilor (59 × 38 cm) cu cea de la Poiana, provine din fondul vechi de obiecte de patrimoniu al Muzeului Asociațiunii „Astra” (încadrată la inventarul nr. 297, obiecte de cult).⁵⁴

Pe parcursul deceniului al optulea, prototipul iconografic pe care-l considerăm a fi fost instituit de Iacov din Rășinari, în 1746, a fost preluat și de fiii săi — Gheorghe interpretându-l în icoana datată 1774⁵⁵, executată pentru biserica, azi dipărută, de la Cacova (Poiana) Aidului, iar Popa Nicolae din Feisa uzând de acesta, într-o dublă transpunere din 1777, în icoanele aproape identice zugăvite pentru biserica „Sfinții Arhangheli” din Găbud (com. Noșlac, jud. Alba).⁵⁶

⁵¹ Ioana Cristache-Panait, „Rolul zugravilor de la sud de Carpați în dezvoltarea picturii românești din Transilvania (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea),” în *Studii și Cercetări de Istoria Artei, seria Artă Plastică*, tom. 31 (București, 1984), 72; Ioan Ovidiu Abrudan, „Un vestigiu de artă bisericească românească de la mijlocul secolului al XVIII-lea: fragmente din decorul mural al vechii biserici din lemn dispărută de la Poiana Sibiului” / „A Mid-Eighteenth Century Vestige of Church Art: Fragments from the Mural Decor of the Lost Former Wooden Church of Poiana, Sibiu County,” în *Revista Teologica*, nr. 3 (Sibiu, 2015), 27-39.

⁵² Ioan Ovidiu Abrudan, Cristina Maria Dăneasă, „Restoration of the Dedication icon from the Old, Disappeared Church of Poiana Sibiului,” în *Acta Musei Brukenthal*, Vol. 14 Issue 4 (2019), 769-778.

⁵³ Abrudan, Dăneasă, „Restoration of the Dedication icon from the Old, Disappeared Church of Poiana Sibiului”, 770.

⁵⁴ A fost publicată în Alina Geanina Ionescu, *Icoanele pe lemn și sticlă din principalele colecții sibieni* (Sibiu: Editura „Astra Museum”, 2009), 51, catalog nr. 76).

⁵⁵ Colecția AORAI, inv. 217. Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească* (Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1987), 82; Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, (București: Editura Academiei Române, 1998), 292; A. Dumitran, Elena Daniela Cucui, *Zugravii de la Feisa* (Alba Iulia: Editura Altip, 2008), 76-77, cat. Nr. 49; A. Dumitran, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea. Demersuri pentru o bază de date,” în *Patrimonium Apulense* XII (Alba Iulia, 2012), 264.

⁵⁶ Una dintre acestea, afectată de pierderi de strat pictural, se află în colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe din Alba Iulia (inv. 385); cea de-a doua, mult mai bine conservată se găsește în colecția Protopopiatului Ortodox Aiud (Dumitran, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea,” 197).

Alte trei panouri pictate după același tipar iacovian figurează ca opere anonime, două dintre acestea păstrându-se în colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe de la Sibiu și o a alta în colecția Astra.⁵⁷

Revenind pentru o ultimă remarcă la icoana de la Gherdeal, din analiza imaginii iese în evidență nefirescul reprezentării prin desen și valorație a chipului Sfintei Fecioare. Bolta luminoasă a frunții este delimitată de umărul obrazului printr-un contur accentuat de umbră purtată care continuă până la nivelul urechii pe traseul curb descris sub arcadă de pliul pleoapei superioare. Această linie ciudată de umbră, cu traseul ei nefiresc, este o marcă stilistică a picturii al lui Iacov din Rășinari și nu se regăsește la niciunul dintre zugravii formați în preajma sa. Apărând în icoane marianice de la începutul carierei artistului (precum cele de la Ignești, Sintești, Rădești, Petea, Tiocu de Jos), mai puțin ca o exagerare și deformare a realității printr-un procedeu expresionist, această umbră dispusă arbitrar conferă expresia atât de caracteristică a chipurilor din icoanele Maicii Domnului cu Pruncul, între arhangheli (de la Șilea și Biia) sau din cea a Sfântului Arhanghel Mihail (Șilea).

Dacă s-ar putea admite, chiar în pofida lipsei obiectului în sine care nu mai poate fi studiat nemijlocit, că icoana de la Gherdeal a fost opera zugravului rășinărean, faptul aduce în discuție o altă chestiune. Să fi fost aceasta singura lui contribuție la înzestrarea bisericii unei foarte modeste comunități, dar care a avut atât de generoși sprijinitori? Este foarte plauzibil că preocuparea acestora din urmă a fost să-și asigure concursul celor mai dăruți și mai experimentați meșteri, capabili să producă expresia artistică cea mai elevată a investiției spirituale și materiale la care s-au angajat în calitate de ctitori. Un asemenea nivel de excelență profesională pare să-l fi atins autorul anonim al frescelor zugrăvite pe fațada nordică a bisericii din Gherdeal. Chiar și după ce secolele scurse de la producerea lor le-au subțiat până aproape de a le șterge culorile, iar din desenul elaborat de odinioară nu s-au păstrat decât liniile de contur, figura întraripată a Sfântului Ioan Botezătorul și cea de o maiestate înfricoșătoare a Arhanghelului Mihail nu conțin să impresioneze. Reprezentate la scară reală în tonuri de ocru auriu, siluetele lor strălucesc proiectate pe fundalul roșu sau azuriu. Șabloanele aplicate sunt de factură brâncovenească, existând totuși câteva nuanțe în interpretarea modelelor clasice care îl indică și în acest caz pe Iacov drept autor. Desprinzându-le din analiza imaginii mai bine conservate, o serie de trăsături, precum forma de ovoid a capului, nasul puternic profilat, aspectul voluminos al bărbiei, exoftalmia, poziția fermă a antebrațului mâinii cu care este ținută spada, apoi croiala cuirasei din oțel, cămașa de zale, felul

⁵⁷ În privința acestui din urmă exemplu de interpretare a modelului, trebuie spus că a intrat în fondul vechi al colecției (nr. inv. 332 OC) împreună ca o icoană pereche, reprezentându-l pe Sfântul Arhanghel Mihail (nr. inv. 333 OC), alături de care se va fi aflat, cel mai probabil, pe tâmpla unei biserici necunoscute. În aceeași colecție sibiană se mai păstrează o icoană a Maicii Domnului cu Pruncul (nr. inv. 302 OC) care poate fi atribuită prin analogie stilistică aceluiași zugrav deocamdată anonim. (imaginile au fost publicate în Ionescu, *Icoanele pe lemn și sticlă din principalele colecții sibiene*, 52, catalog nr. 80; 54, catalog nr. 89, 90).

în care este înnodată la piept după ce a fost petrecută peste umăr mantia roșie, întregesc o imagine plină de vigoare, trimițând la reprezentarea atât de caracteristică stilului lui Iacov din icoana arhanghelului de la Șilea.

Trecând mai departe la secvența centrală din ansamblul de imagini zugrăvite în interiorul bisericii și anume la fresca aplicată pe timpanul tâmplei, descoperim și în acest caz indicii care conduc către ipoteza prezenței lui Iacov la Gherdeal, nu doar în calitate de iconar, ci și de pictor muralist. În modul de a compune scena Răstignirii Mântuitorului se găsesc asemănări și corespondențe cu variante ale reprezentării aceleiași teme iconografice, despre care știm că-i sunt atribuite fie lui Iacov însuși, fie unora dintre zugravi formați în preajma artistului. Ansamblul clădirilor care ocupă fundalul scenei — ziduri de incintă și edificii înalte din cetatea sfântă a Ierusalimului, sunt concepute la Gherdeal într-o manieră foarte asemănătoare arhitecturilor care apar reprezentate în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, în același context iconografic, pe tâmpelile câtorva biserici din lemn. Este cazul bisericii „Sfântul Nicolae” din Cuștenic (or. Târnăveni, jud. Mureș), a cărei tâmplă a fost pictată de Iacov, în 1751⁵⁸, al bisericii „Sfinții Arhangheli” din Cojocani (com. Mogoș, jud. Alba), unde zugrav principal a fost, în 1771, Gheorghe fiul lui Iacov⁵⁹ și al bisericii cu hramul „Pogorârea Sfântului Duh” din Sartăș (or. Baia de Arieș, jud. Alba), zugrăvită în 1780 de același Gheorghe, în colaborare cu Teodor Ciungar.⁶⁰ În plus, brâul decorat cu motivul celor două panglicii ondulate care se împletesc, prin care sunt separate scenele care compun programul iconografic al tâmplei — Răstignirea Domnului și Marea Deisis, este identic la Gherdeal, Cuștelnic, Pianu de Sus (în pictura din 1761, atribuită lui Iacov, de la biserica „Cuvioasa Paraschiva”⁶¹) și Galda de Jos (în biserica „Nașterea Maicii Domnului”, unde motivul este prezent în decorul pronaosului din 1764, atribuit lui Iacov⁶²).

În privința celei de-a doua componente a decorului tâmplei, Marea Deisis cu apostoli, aceasta constituie pe departe piesa de rezistență a întregului program iconografic al bisericii din Gherdeal. Se găsesc și în acest caz corespondențe cu alte decoruri pictate de Iacov sau de ucenicii lui. E cazul de pildă al carioajului care decorează banca pe care sunt așezați apostolii, unde în centrul fiecărui careu e imprimat un ornament trilobat, motivul întâlnindu-se la Pianu de Sus, dar și la Sartăș și Valea Largă (în biserica din lemn „Sfânta Treime” zugrăvită în 1782 de Gheorghe fiul lui Iacov în colaborare cu Teodor Ciungar⁶³).

⁵⁸ Dumitran, *Iacov Zugravul*, 64.

⁵⁹ Ana Dumitran, „Cojocani, biserica ortodoxă Sfinții Arhangheli,” în Părintele Iustin Marchiș (coord.), *Mănăstiri și biserici din Transilvania*, vol. I (București: Design Books, 2020), 42.

⁶⁰ Dumitran, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea,” 288.

⁶¹ Dumitran, *Iacov Zugravul*, 66.

⁶² Dumitran, *Iacov Zugravul*, 67.

⁶³ Dumitran, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea”, 334.

Ceea ce impresionează însă în execuția acestei frize este viziunea monumentală pe care artistul a avut-o asupra temei, absolut excepțională în contextul picturii transilvănene a aceluia final de secol. De la izbânda obținută în pictura parietală de Popa Ivan și Nistor Dascălul, când au realizat admirabilul ansamblu de fresce care decorează fațadele absidei răsăritene a bisericii din Rășinari, nimeni nu mai reușise să dea gândului expresie cu atâta forță.

Inspirația pe care a avut-o Iacov, presupusul maestru al frescei de la Gherdeal, a fost să producă efectul monumental prin proporție, simetrie și ritm. A realizat echilibru în relația dintre imaginea pictată și spațiul construit, dintre unu și multiplu, dintre plin și gol, în raportul valoric dintre luminos și întunecat, dintre static și dinamic. A realizat acest acord simplificând. A renunțat să-i mai reprezinte pe Sfânta Fecioară și pe Sfântului Ioan Botezătorul, evidențiind mai pregnant relația dintre Învățător și ucenici, precizând-o și prin modul reprezentării figurilor, frontal sau în semiprofil. Liniei tensionate a desenului care conturează forme robuste îi corespunde în logica acestei căutări a echilibrului subtilitatea valorației, limpezimea tușelor de culoare prin care transpare albul strălucitor al suportului. Un alt raport se naște între stereotipul reprezentării corpurilor și a veșmintelor drapate și fizionomiile diverse și expresive. În redarea acestora autorul a operat o stilizare prin care urmărea să transmită efectul transfigurării lor spirituale, ducând-o până la limita imaginabilă pentru acel secol.

Concluzii

Din analiza iconografică și stilistică a imaginilor din care se compune decorul bolții altarului și al celei din lemn de deasupra naosului, am stabilit cu alt prilej că pot fi atribuite prin analogie cu alte ansambluri murale, dar îndeosebi cu cel din 1781 al bisericii (azi dispărută) din Lunca (jud. Mureș), zugravilor Toader Popovici și Lică.⁶⁴ Colaboratori în mai multe rânduri ai maestrului lor, Iacov din Rășinari⁶⁵, cei trei artiști s-au reunit ultima dată din ceea ce se cunoaște până acum la decorarea bisericii din Frunzeni, în 1783, deci cu doar puțin timp înaintea presupusei lor reîntâlniri prilejuită de deschiderea șantierului de pictură de la Gherdeal.

⁶⁴ Ioan Abrudan, *Vechile biserici de lemn din ținutul Sibiului* (Sibiu: Editura Universității Lucian Blaga, Editura Andreiana, 2010), 137, 157-161.

⁶⁵ Ana Dumitran, Elena Daniela Cucui, „Zugravii Iacov și Toader reconsiderări biografice,” în *Annales Universitatis Apulensis*, series historica, 12/I (Alba Iulia, 2008), 132, 133.

Foto 1. Biserica ortodoxă din Gherdeal (fotografie din arhiva parohială).

Foto 2. Biserica ortodoxă din Gherdeal (fațada sudică).

Foto 3. Biserica ortodoxă din Gherdeal (turnul clopotniță).

Foto 4. *Inscripția de consacrare.*

Foto 5. *Iacov din Rășinari (atribuire) —
fresce zugrăvite pe fațada nordică a bisericii.*

Foto 6. *Iacov din Rășinari (atribuire) — Arhanghelul Mihail.*

Foto 7. *Șarpanta acoperișului și structura bolții naosului.*

Foto 8. Iacov din Rășinari (atribuire),
decorul mural de pe timpanul tâmplei — Marea Deisis și Răstignirea Mântuitorului.

Foto 9. Iacov din Rășinari (atribuire),
decorul mural de pe timpanul tâmplei — Marea Deisis (detaliu).

Foto 10. Iacov din Rășinari (atribuire),
decorul mural de pe timpanul tâmplei — Marea Deisis (detaliu).

Foto 11. Iacov din Rășinari (atribuire),
decorul mural de pe timpanul tâmplei — Marea Deisis (detaliu).

Foto 12. Toader Popovici și Lică zugravul (atribuire),
pictură de pe bolta absidei altarului.

Foto 13. Toader Popovici și Lică zugravul (atribuire),
pictură pe bolta naosului — Iisus Hristos Emanuel.

Foto 14. Toader Popovici și Lică zugravul (atribuire),
pictură pe pe poala bolții naosului.

Foto 15. Iacov din Rășinari (atribuire),
Maica Domnului cu Pruncul, icoană împărătească de la biserica din Gherdeal.

Foto 16. Iacov din Rășinari,
icoana de la Șilea a Maicii Domnului cu Pruncul, tronând între Sfinții Arhangheli (1746).

Foto 17. Iacov din Rășinari,
icoana de la Șilea a Maicii Domnului cu Pruncul, tronând între Sfinții Arhangheli (detaliu).

Foto 18. Rucopiseș Dumitru Zugravul,
icoana de la Poiana Sibiului a Maicii Domnului cu Pruncul, cu profeți.

Foto 19. Icoana Maicii Domnului cu Pruncul
(Colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe Sibiu).

Foto 20. Icoana Maicii Domnului cu Pruncul
(Colecția Complexului Muzeal Național Astra).